

Юрій Поліщук

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті аналізується трансформація етностанової структури населення Правобережної України після її приєднання до складу Російської імперії, вплив реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. на занепад станової структури населення регіону та поява нових соціальних груп (буржуазія, пролетаріат) та їх етнічний склад.

Ключові слова: *суспільні стани, соціальні класи, етнічні групи, етносоціальна структура, етносоціальні трансформації, Правобережна Україна, Російська імперія.*

Yuri Polischuk. Ethno-social transformations on the right-Bank of Ukraine at the end of XVIII - early XX century. *The article analyzes the transformation of the structure of the population of the right-Bank of Ukraine following its accession to the Russian Empire, the impact of reforms 60-70-ies of the XIX century, the decline of the class structure of the population of the region and the emergence of new social groups (the bourgeoisie, Proletars) and their ethnic.*

Key words: *social status, social classes, ethnic groups, ethno-social structure, ethnic and social transformation, the right-Bank of Ukraine, the Russian Empire.*

Важливою складовою сучасного розвитку Української держави є національно-культурне відродження усіх народів, які населяють її територію. Це вимагає чіткої орієнтації в багатьох історичних колізіях формування сучасної етнонаціональної палітри України і встановлення місця і ролі етносоціальних чинників у новітньому українському етногенезі. При цьому важливо знати не лише загальнонаціональні тенденції, а й ситуацію в регіонах, що наглядно продемонстрували останні події на Півдні та Сході України.

Вивчення проблем розвитку населення в історичній динаміці завжди було одним із важливих напрямів вітчизняної історіографії. Питанню соціальної структури населення належить у цій

проблематиці не останнє місце. Разом з тим, сказати, що усі проблеми тут розв'язані, було б не правильно. Особливо це стосується періоду перебування українських земель у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття), коли тут відбувалися масштабні соціальні здвиги.

Потрібно зазначити, що у період панування в Україні Російської імперії етносоціальні проблеми розглядалися через аналіз етнонаціонального складу населення, етноконфесійної ситуації, міграційних процесів [1; 2; 3; 4]. Радянська історіографія, детермінована марксистською методологією, розвивалася в жорстких ідеологічних рамках і внаслідок цього базувалася на концепціях і термінології, розроблених у другій половині XIX ст., на відміну від західної науки, де питання соціальної стратифікації, термінології та моделей соціальних змін були предметом постійних дискусій. У центрі уваги радянської історіографії, як правило, були проблеми класоутворення в буржуазному суспільстві та розкладу станової структури суспільства [5; 6; 7]. При цьому самі терміни «клас», «стан» використовувалися у тому ж розумінні, яке у них вкладали класики марксизму майже сто п'ятдесят років тому. Крім того, керуючись концепціями марксизму, радянські вчені фактично не використовували юридичні терміни для описання соціальних й економічних груп і ввели гібридний термін «клас-стан», щоб підвести «економічний фундамент» під «традиційну» станову модель суспільства [8; 9, с. 25 – 26]. На таких же «класових» позиціях стояли й дослідники в Українській РСР, які займалися вивченням соціальних груп [10; 11]. Етносоціальні процеси у цей час намагалися досліджувати В. Наулко [12] і С. Макарчук [13].

З набуттям Україною незалежності ситуація змінилася на краще. Вітчизняні дослідники почали активно вивчати теоретико-методологічні аспекти етносоціального розвитку держави [14; 15; 16], звернули увагу на історичний досвід, який уже має Україна [17; 18; 19]. Проте робіт, в яких досліджувалися б етносоціальні трансформації, що мали місце на Правобережжі України під час її перебування у складі Російської імперії, ще немає. Це змусило автора взятися за цю проблему.

Аналіз джерел свідчить, що після завершення поділу території Речі Посполитої між провідними європейськими країнами у 1795 р.

Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської імперії, і надалі залишалася поліетнічним краєм зі значним впливом польської шляхти. М. Грушевський справедливо зауважив, що панування Польщі привело у край «чималу масу польського і всякого іншого чужостороннього елемента» [20, с. 28]. Сепаратизм шляхти, колонізація регіону німецькими і чеськими переселенцями, утиски та дискримінації російським самодержавством єврейського населення перетворили регіон у зону перманентно підвищеної напруги, що вимагало від царизму особливої уваги.

Після приєднання Правобережжя російський царизм провів тут ревізію населення, яка повинна була показати чисельність окремих станів краю. Це робилося для виявлення кількості населення, яке обкладалося подушним податком, відбувало рекрутську та інші повинності. Крім того, ревізія повинна була визначити кількість українців, євреїв, поляків та іноземців, які мешкали на території краю. Зроблені за результатами цієї ревізії підрахунки показують, що наприкінці XVIII ст. переважну більшість населення Правобережної України становили українці (з-понад семи мільйонів мешканців регіону їх було 87,82 %). Водночас частка поляків становила 7,79 %, євреїв – 3,61 %, молдаван – 0,59 %, росіян – 0,11 %, інших етносів – 0,02 % [21, с. 138 – 139]. В окремих губерніях Правобережжя чисельність українців була вищою за середньостатистичні показники. Зокрема, у Київській губернії українці становили 89,2 % від загальної кількості населення, у Волинській – 89,3 % [22, с. 23]. За кількістю українського населення ці губернії посідали друге, третє місця в Україні, після Полтавської [23, с. 158].

Природно, що така етнічна строкатість регіону впливала на його етностанову структуру населення (використовуючи термін «стан», розуміємо юридично оформлене утворення, у якому законом визначено його склад, привілеї та обов'язки) [24, с. 21]. Високопоставлений російський чиновник В. Шульгін у праці «Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863)» показав доросійську станову структуру населення регіону. При цьому він саркастично писав, що польський магнат не уявляв держави без трьох станів – патера, єврея, холопа: «Патер турбувався про його совість і про майбутнє життя, єврей і холоп турбувалися про те, щоб йому легко жилося в сьогоднішньому

житті» [25, с. 14]. Зрозуміло, що магнатами та католицькими священниками були майже виключно поляки, а холопами – українці. Зважаючи на відсутність достовірних відомостей у Речі Посполитій, складно встановити точні кількісні параметри етно-станової структури Правобережжя наприкінці XVIII ст.

Після приєднання краю до складу Російської імперії станова система зазнала трансформацій. Законодавство Російської імперії визначало чотири головні стани – дворяни, духовенство, міські обивателі та сільські обивателі (селяни). Насправді станових категорій було значно більше. Так, серед дворянства виділялися дворяни спадкові й особисті. З дворянським станом перетиналася особлива соціальна категорія – чиновники. Духovenство поділялося на біле і чорне (монашествоуюче). Міські обивателі також поділялися на декілька груп: почесні громадяни (спадкові та особисті), купці, цехові ремісники. Був також особливий військовий (солдатський) стан, до якого входили нижчі військові чини, «безсрочноотпускні» та відставні солдати зі своїми сім'ями. Особливою категорією сільських обивателів були козаки. Оскільки частина сільських обивателів постійно проживала в містах, то їх зараховували до категорії міських селян. Значна частина населення, яку не зачисляли до жодної з вищеназваних категорій, позначалася терміном «різночинці» [58]. Досить часто між різними категоріями населення не було чітких розмежувань, не випадково відомий російський статистик М. Рубакін на початку XX ст. писав, що «у нас не рідко зустрінеш людину, яка і сама не знає, до якого стану вона належить» [4, с. 53]. Загалом реальне життя не укладалося в юридично закріплену чотиричленну станову систему, а сама система не була стабільною. Зокрема, міська реформа 1870 р. ліквідувала міські стани.

З-поміж усіх національних груп Правобережжя найменше запитань щодо станової належності викликають українці – переважна більшість із них проживала у сільській місцевості і займалася сільським господарством. «Для українців є характерним те, що вони були найменш урбанізованим етносом у регіоні, – констатують сучасні історики. – Частково такий стан пояснюється тим, що українство тотально домінувало в сільській місцевості, де етнос... був інтегрованим у природне середовище, мав відповідні сільсько-господарські уміння, навички, традиції. Також це можна пояснити

тим, що в міських ремеслах і заняттях українці відчували конкуренцію інших етносів» [26, с. 185]. Разом з тим, існування до 60-х рр. XIX ст. кріпосництва унеможливило поповнення населення міст вихідцями з сіл. Зокрема, в середині 50-х рр. найменша кількість вихідців із сільських станів була саме в містах Південно-Західного краю (у Київській губернії на 225,8 тис. міських мешканців селян було 10,9 тис. осіб (4,8 %), у Волинській на 123 тис. – 6,2 тис. (5 %), в Подільській на 125,7 – 1,5 тис. (1,2 %) [27, с. 136]. Сільське господарство забезпечувало українські сім'ї необхідним для життя мінімальним набором продуктів харчування, однак, зважаючи на тотальну бідність більшості українців, прирікало їх на важку повсякденну працю, відсутність доступу до освітніх закладів, фахової медицини тощо. Згідно з переписом 1897 р. 90 % українців Правобережжя були селянами [28, с. 326]. Натомість українська інтелігенція становила тільки 0,15 % від загальної кількості населення регіону або ж 0,20 % українського населення краю [29, с. 26 – 27].

На зламі XVIII – XIX ст. більшість польського населення краю належала до шляхетського стану. Згідно з російським законодавством, представники цього стану були зрівняні у правах із російським дворянством. Виходячи з майнового стану, шляхту можна розділити на три групи: велику, середню та дрібну. До нечисельної групи великої шляхти належало кілька десятків магнатських родів, які сконцентрували у своїх руках величезні земельні та людські ресурси, обіймали впливові посади ще в урядах Речі Посполитої. З приєднанням краю до Російської імперії ситуація не змінилася. Зокрема, на початку XIX ст. родові Браницьких тут належало 69 населених пунктів, Потоцьким – 650 [30, с. 34], Оссолінські управляли Хмільницьким староством, Жевуські – Новоколястинівським, Чарторийські – 165 селищами у Меджибізькому, Зіньківському, Старосинявському повітах Поділля тощо. Середня шляхта, яку називали фільварковою, або помісною, складалася зі значно більшої кількості родів, проте їх мастки та впливи були значно меншими і, як правило, мали тільки місцеве значення. Найчисельнішу групу становила дрібна (часткова, чиншова, загродова, загонова) шляхта. Найнижчий прошарок цієї групи становила голота й брукова шляхта [31, с. 23]. На кількісне співвідношення цих груп яскраво вказують такі дані:

у 1812 р. у Київській губернії мешкало 43,5 тис. польської шляхти (це майже у 4 рази більше, ніж російського і зросійщеного українського дворянства), але серед них тільки 300 (0,7 % від загальної кількості) мали землю, решта – безземельна шляхта, що жила за рахунок «служби» [32, с. 131]. Чиншова безземельна шляхта переважала й в інших регіонах Південно-Західного краю. Так, у повітовому місті Літин Подільської губернії на початку XIX ст. було 86 осіб шляхетського стану (усі чиншові), в містечку Янів Літинського повіту проживало 7 осіб помісної шляхти, 36 – чиншової і 57 – службової, в містечку Межирів нараховувалося 20 представників чиншової шляхти і 6 – службової, у Старій Синяві – відповідно, 77 і 32 [33].

У період інкорпорації краю до складу Російської імперії на чиновницькі посади, як правило, призначалися російські військові, а також прислані з російських і східноукраїнських губерній чиновники, а від послуг поляків намагалися відмовлятися. Проте це не завжди вдавалося, і останні все ж потрапляли на державну службу, однак це траплялося, по-перше, в обмеженій кількості, по-друге, здебільшого на другорядні посади, і, по-третє – тоді, коли не вистачало «своїх» чиновників. Загальну картину ставлення місцевої російської адміністрації до використання польської шляхти, яка мала досвід державної служби в системі управління, надають підрахунки сучасного дослідника Г. Бондарчука, які показують, що на початку XIX ст. на Поділлі 40,9 % чиновників були росіянами, 36,4 % – українцями, як правило, зі східноукраїнських губерній і 22,7 % – поляками [34, с. 113 – 114]. Ця статистика не стосується виборних посад, зокрема, повітових суддів, засідателів Головного суду, співробітників поліцейних установ, які обиралися на Губернських дворянських зібраннях.

Ситуація для поляків ще більше ускладнилася після польського повстання 1830 – 1831 рр. Указом від 6 грудня 1831 р. Микола I ліквідував самостійність виборної служби, замінивши її державною [35, № 4989], а місцева адміністрація продовжила проводити декласацію дрібної шляхти, яка розпочалася задовго до повстання. У листопаді 1833 р. в губерніях Правобережної України уже нараховувалося 72144 декласовані особи [36, с. 154]. Упродовж 1834 – 1839 рр. у регіоні декласували ще близько 93139

шляхтичів [37, с. 175]. Цей процес тривав і надалі: згідно з підрахунками Д. Бовуа у 1840 – 1845 рр. на Київщині, Поділлі та Волині спеціальною комісією було декласовано ще близько 20 тис. шляхетських родин (120 тис. осіб.) [38, с. 180 – 182].

Декласація не стосувалася великих польських землевласників. Родини Потоцьких, Любомирських, Понятовських, Сангушків та деяких інших знаних сімей і надалі володіли значними земельними володіннями, у їх власності перебувала низка міст Правобережжя, зокрема Гайсин, Дубно, Канів, Острог, Умань, Ямпіль та ін. [39, с. 366]. Водночас наголосимо на дисперсному характері проживання польського населення: у західних районах Правобережної України та приватновласницьких містах їх кількість була значно більшою, ніж у східних регіонах і казенних містах.

Становий поділ єврейського населення краю визначався спеціальними нормативно-правовими актами, серед яких одним із перших стало «Положення про євреїв» 1804 р. Документ розділив представників цього етносу на чотири стани: 1) землероби; 2) фабриканти і ремісники; 3) купці I, II, III гільдій, корчмарі, дрібні торговці, власники постійних дворів; 4) міщани [40, № 22651]. Якщо євреї не записався до одного із цих станів, його статус привірювався до бродяги.

Аналіз джерел свідчить, що понад 80 % євреїв Правобережжя на зламі XVIII – XIX ст. заробляли на життя торгівлею, при тому, що офіційно переважна більшість з них не була купцями [41, с. 125]. Зокрема, у цей час на території Подільської губернії нараховувалося 383 купців-євреїв, які офіційно займалися торгівлею, але за даними місцевої влади ще 22613 міщан-євреїв теж торгували [33]. Схожа ситуація була й в інших губерніях краю. Так, у 1812 р. на території Волинської губернії нараховувалося лише 374 євреїв-купців (2,2 % від загальної кількості самодіяльного єврейського населення краю). Проте й інші євреї, незважаючи на те, що не були купцями, теж заробляли на життя різними видами торгівлі, як наслідок, у цей час серед міщан торговці становили 77,8 % працюючих євреїв. Частково торгівлею займалися і ремісники, які збували власну продукцію. У 1812 р. вони становили 18,8 % єврейського населення Волинської губернії [42, арк. 4]. Надалі абсолютна кількість євреїв-купців стабільно збільшувалася: якщо у 1818 р. їх нараховувалося 524, у

1832 р. – 3739, у 1852 р. – уже 4572 [42, арк. 1 – 2]. Таким чином, у першій половині XIX ст. кількість євреїв-купців збільшилася у 12 разів. Водночас, частка купців серед самодіяльного єврейського населення за цей же період зростала не так стрімко – у 1852 р. вона становила тільки 2,6 %. Разом з тим, у середині 1830-х рр. купці-євреї у Волинській губернії становили 97 % усіх купців краю, Подільській – 81 %, Київській – 74 %. В подальшому ця цифра ще трохи зросла і в середині XIX ст. у Волинській губернії євреї-купці становили 96 %, Подільській – 87 %, Київській – 83 % [43, арк. 129].

Євреї також досить активно займалися орендаторством, посередництвом між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами, лихварством, шинкарством, ремісництвом. В окремих галузях промисловості Правобережної України представники цього етносу зайняли домінуючі позиції. Зокрема, у цукерковому промислі Поділля євреї становили 100 % робітників, тютюновому – 78,4 %. Значно менше їх було у пивно-медоварному – 36,2 %, лісопилному – 18,3 %, чавуноливарному – 15,2 % виробництвах [44, арк. 129]. При цьому переважна більшість з них належала до міщанства краю, де євреї значно переважали інші етноси. Проте сучасні українські дослідники вважають, що «великий відсоток євреїв серед міщан не дозволяє нам говорити про тотожність головного елементу соціальної структури міста – міщанина й елементу етнічної структури – єврея, оскільки соціальна група міщан була теоретично відкритою на вході та виході: звичайний український селянин гіпотетично мав шанси стати міщанином, тоді як єврей, як відомо, міг стати землеробом (правда, при цьому він мав зректися віри, а на той час це означало перестати бути євреєм)» [26, с. 86].

Значна частина євреїв Правобережної України займалася ремісництвом. Загалом тільки на Волині цим видом діяльності на початку XIX ст. займалося 3143 осіб, що становило 18,8 % єврейського населення губернії [45, арк. 1 – 36]. В інших губерніях Південно-Західного краю ремісництвом займалося близько 12 % євреїв [38, с. 129]. Надалі кількість євреїв, які займалися ремісництвом, поступово зростала. У тій же Волинській губернії у 1818 р. ремісництвом займалися 16902 євреї, у 1832 р. – 17026, у 1852 р. – 20114 [45, арк. 1 – 36]. Таким чином, упродовж 40 років кількість ремісників-євреїв збільшилася на Волині у 6,4 раза. Це

стрімке зростання було спричинене як змінами в економіці краю, що диктувалися втягненням його у товарно-грошові відносини, так і політикою російського уряду, який сприяв розвитку єврейського ремісництва.

Незначна частина євреїв Правобережної України проживала у селах. Ще менше займалися сільським господарством на власних землях або ж орендували земельні наділи у поміщиків. Їхній появі, особливо євреїв-землеробів, сприяла цілеспрямована політика С.-Петербурга, який хотів залучити євреїв до «продуктивної праці». У той же час євреї-орендарі намагалися одержати найвищі прибутки за короткий проміжок часу, що призводило до розорення частини селянських господарств і виснаження ґрунтів, а також селянських заворушень, першими жертвами яких ставали самі євреї-орендарі, яких селяни вважали основними винуватцями свого злиденного життя.

Перепис 1897 р. підтвердив, що більшість єврейського населення краю усе ще займає торгівлею. Наприкінці XIX ст. тільки у Волинській губернії торгівлею займалося понад 35 тис. євреїв – 86,5 % чоловіків і 13,5 % жінок (разом із сім'ями 155010 євреїв – близько 40 % від їх загальної кількості) [46, с. 168]. Дрібні торгівці-євреї здебільшого торгували в містах і містечках. Значно складніша ситуація склалася у селах, оскільки у цих населених пунктах зазвичай була відсутня ярмаркова, базарна, крамничкова торгівля. Проте євреї і тут знайшли вихід як для себе, так і для українського селянства. Вони розвозили, розносили промислові товари і, зважаючи на відсутність у селян грошей, обмінювали їх на щетину, прядиво, полотно, інші господарські предмети і продовольство.

Разом з тим, офіційно торгівлею займалися лише купці, кількість яких на Правобережжі постійно зростала. Так, упродовж 10 років (1887 – 1897рр.) загальна кількість купців на Волині зросла у 3,6 раза, кількість євреїв серед цієї верстви – у 4 рази. Якщо у 1887 р. євреї серед купців краю становили 76,6 %, то у 1897 р. – уже 85,5 % [47, с. 143]. Російський чиновник А. Забелін у цей час писав: «Майже усі торговельні обороти у Волинській губернії перебувають у руках євреїв. Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснюються тут не

інакше як за активної участі єврея, який завжди є обов'язковим посередником чи безпосередньо покупцем і продавцем. Тому купецький стан складається майже з одних євреїв...» [48, с. 308].

На тлі декласації польської шляхти на Правобережну Україну упродовж XIX ст. досить активно переселялися росіяни, які здебільшого отримували тут помістя, кріпаків чи обіймали чиновницькі посади в місцевих органах влади. Цей процес значно активізувався після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. Сучасник подій В. Шульгін, оцінюючи тогочасну політику російського царату на Правобережжі, писав, що в її основі лежала ідея «ввести в край, який завжди був вотчиною російських царів і заселений народом російським і православним..., російських дворян і поміщиків, скільки можливо, у значній кількості» [25, с. 84]. Висновки російського урядовця підтверджують сучасні вчені, які зазначили, що «до кінця царювання Павла I у західних губерніях повітова адміністрація стала призначуваною, адже вакансії заміщалися російськими людьми, що не належали до місцевого дворянства, й польському переважанню у західних губерніях чинилася значна протидія. Імператор намагався мати у підпорядкуванні чиновників, гнучкіших виконавців його волі, ніж представники станової корпорації. Після Листопадового польського повстання 1830 р. на виборні державні посади призначалися чиновники з «природных русских», чиновників-іноземців. До «природных русских» було віднесено й малоросійське дворянство (як правило, вихідці з лівобережних українських губерній – *Ю. П.*), яке не без задоволення обіймало посади, що їх віднедавна посідала правобережна польська шляхта» [49, с. 311].

Водночас, упродовж XIX ст. на території Правобережжя розквартирувалася значна кількість російських військових формувань і їх чисельність постійно зростала. Так, якщо у 30-х рр. XIX ст. у Волинській губернії було розквартировано близько 20 тис. військовослужбовців російської армії [36, с. 68], то в кінці століття їх тут уже було майже 50 тис. (з них 46,9 % були росіянами) [46, с. 154 – 168]. Не менше їх було й в інших губерніях краю. Наприклад, у повітовому місті Проскурів Подільської губернії на початку XIX ст. дислокувалося 492 російських військових, що становили 17,1 % мешканців міста. Крім того, багато військових було залучено на управлінські посади місцевих адміністрацій.

Так, у Подільській губернії лише при губернському та 12 повітових правліннях у цей час працювало не менше 540 військових [33].

Потрібно зазначити, що прикордонне розташування Волині, Поділля і, до певної міри, Київщини та їхній колоніальний статус змушували царат тримати в краї значно більше військ, ніж в інших регіонах імперії. Так, якщо наприкінці XIX ст. у Волинській губернії на 1 тис. мешканців припадало 17 солдатів й офіцерів, то в імперії в цілому – лише 9 [51, с. 6 – 7].

За соціальним складом значна кількість росіян краю належала до дворянського стану, а завдяки протекціоністській політиці у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. тут значно зросла кількість заможних російських землевласників. Тільки упродовж 1865 – 1876 р. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 2108 росіян придбали 1376665 десятин землі. Зрозуміло, що це робилося за рахунок польського землеволодіння. Якщо у 1861 р. на Волині існувало 2720 маєтків польських дворян і тільки 160 російських, то у 1896 р. – відповідно, 1286 і 12018. Однак, незважаючи на сприятливу для росіян суспільно-політичну ситуацію, Київський генерал-губернатор Д. Бібіков констатував, що на Правобережжі «російських чиновників мало..., поміщиків же російських майже зовсім немає» [с. 87].

Аналіз джерел свідчить, що більшість росіян-дворян мешкала в містах і працювала в місцевих управлінських структурах. Особливо це стосувалося особистих дворян, тобто тих, хто отримав дворянське звання за особливі заслуги перед російським самодержавством. Зокрема, перепис 1897 р. показав, що перше місце серед них займали росіяни (56,7 % від загальної кількості), більше 55 % особистих дворян Волинської губернії мешкали в містах, близько 45 % з них приїхали з великоросійських регіонів [46, с. 38, 248 – 250].

Потрібно зазначити, що серед дворян Південно-Західного краю були й українці, як правило, вихідці з лівобережних губерній України. Так, наприкінці XIX ст. вони становили 26,4 % спадкового дворянства Волині [52, с. 29]. Показовою у цьому плані є доля глухівського купця Артемія Терещенка, який став відомим цукрозаводчиком і за «доброчинство» царським указом від 12 березня 1870 р. отримав

спадкове дворянство [53, с. 67]. У 1874 р. його сини Микола та Федір переїхали на постійне проживання до Києва [54, с. 118].

З самого початку інкорпорації Правобережжя Санкт-Петербургу активно використовував для зміцнення своїх позицій Російську православну церкву. Для цього з великоросійських і східних українських губерній сюди активно прислали її священнослужителів. Як наслідок, наприкінці XIX ст. ідеологічне обличчя краю визначали саме священники-росіяни. Зокрема, на Волині вони становили 42,1 % від загальної кількості служителів культу [55, с. 154 – 165].

На зламі XVIII – XIX ст. у Південно-Західному краї з'являються німецькі, а згодом – чеські переселенці. Проаналізувавши соціальний статус переселенців на їхній батьківщині, констатуємо, що більшість із них займалася там сільським господарством. На новому місці вони, як правило, не зраджували цьому. Поряд із землеробством важливу роль у їхньому господарському житті відігравало і тваринництво.

Зважаючи на те, що на Правобережну Україну переселялися не тільки селяни, але й ремісники, німці і чехи займалися тут також ремісництвом і промислами. Як наслідок, упродовж XIX ст. у Південно-Західному краї з'явилася низка німецьких поселень ткачів і ремісників. У Подільській губернії німці займалися промисловим будівництвом, прокладали залізничні шляхи. За становою належністю волинські німці у другій половині XIX ст. розподілялися таким чином: селян було – 64,02%, міщан – 28,9%, дворян – 0,19%, почесних громадян і купців – 0,08%, осіб духовного чину – 0,02%, інших станів – 0,05%, іноземних підданих – 6,21% [50, с. 22].

У 1887 р. офіцери Генерального штабу провели детальний аналіз наслідків німецької колонізації Волині, який показав, що у губернії німцям належало 7,15 % земельних угідь краю. Зокрема, у Рівненському повіті іноземці придбали у власність 12 маєтків з площею 53271 дес. землі. Крім того, в довгострокову оренду вони взяли ще 6 маєтків загальною площею 3591 десятин. У Володимир-Волинському повіті ними було придбано у власність 14 маєтків з 11804 дес. землі й орендовано 11 з 4810 десятин. У Луцькому повіті німцям належало 12 маєтків з 2570 дес. землі тощо [48, с. 57].

Серед інших національностей, які населяли Південно-Західний край, виділимо молдаван, які займалися здебільшого ткацтвом, і греків, які майстерно обробляли шкіру та робили вино. В основному вони мешкали на Поділлі.

Інші етнічні групи, представники яких наприкінці XVIII ст. проживали на Правобережжі України, були нечисельними, розпо-рошеними серед корінного етносу (українців) і не впливали на економічне, політичне життя краю. Однак відомі локальні винятки. Зокрема, у селах Ювківці та Добрин Острозького повіту Волинської губернії ще у XV ст. компактно поселилися татари, які отримали назву «воєнних татар». Представники цього етносу побудували мечеть, кладовище, мали свого муллу. В основному вони займалися тваринництвом [55, с. 777 – 778].

Проведення ліберальних реформ, завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст. внесли зміни у соціальну структуру населення Правобережної України, утворилися два нові соціальні прошарки – буржуазія (підприємці) і пролетаріат (наймані працівники). Процес формування буржуазії як у цілому в Російській імперії, так і на Правобережжі України мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. По-перше, тут ця верства формувалася за сприяння і під контролем царату. Зростаючи в умовах «навздогінної модернізації», вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці самодержавства. По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато в чому визначалися загальним рівнем розвитку економіки, становищем конкретного регіону в системі всеросійського ринку. Зокрема, на Правобережжі, в першу чергу на Київщині та Поділлі, великий капітал в основному зосередився на переробці сільсько-господарської продукції, особливо у цукровій промисловості. По-третє, буржуазія на Правобережжі України була багатоетнічною.

Аналіз матеріалів свідчить, що основним джерелом формування підприємницького прошарку в губерніях Правобережної України були: «обуржуазнене» російське і польське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (зазвичай євреї і росіяни), які зуміли пристосуватися до нових економічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи,

українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману робочу силу. Матеріали перепису 1897 р. дають можливість визначити кількість осіб, які використовували найману робочу силу в губерніях, що досліджуються. Вони, зокрема, свідчать, що на Волині наприкінці XIX ст. 8985 осіб мали від 2 до 5 найманих робітників і 432 – більше 6 [46, с. 6 – 8]. Перепис також показав, що в губернії 11009 осіб жили за рахунок прибутків з капіталів. Найбільше серед них було євреїв (42,7 % від загальної кількості), за ними розташувалися поляки (24,7 %), росіяни (15,5 %), українці (13,4 %) [46, с. 154 – 171].

Відміна кріпосного права привела до утворення великого прошарку людей, які були позбавлені засобів виробництва й існували за рахунок продажу своєї робочої сили. На Правобережжі України (можливо за винятком Київщини) пролетаріат почав формуватися пізніше, ніж на Сході та Півдні України. Цей процес фактично розпочався в 40-ві рр. XIX ст. і був пов'язаний з розвитком фабрично-заводської промисловості. Якщо у 1825 р. на Київщині нараховувалося 92 промислові підприємства, то через 30 років їх кількість зросла в 1,7 раза і досягла 157. На Подолі їх кількість збільшилася в 3,4 раза, а на Волині – в 9 разів [56, с. 131].

Але тогочасні робітники були ще мало пов'язані з промисловим виробництвом і часто зберігали зв'язки з селом. 1860 – 1890 рр. позначилися швидким розвитком промисловості на Правобережжі України. Це вимагало збільшення кількості найманих працівників, що відбувалося за рахунок кількох джерел. Насамперед це селянство, як правило, українське. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, податковий тиск змушували селян йти на заробітки до міст, містечок, де був значний попит на робочу силу.

Промисловий пролетаріат формувався також за рахунок соціального розшарування у кустарній промисловості, де дрібні ремісники (зазвичай єврейські) все більше розорювалися і поступово перетворювалися на найманих робітників. Певну частину робітництва давали й міграційні рухи. У першу чергу це стосувалося Київщини, де більше 6 % робітників були росіянами, які прибули сюди з великоросійських губерній [57].

Такі джерела формування найманих робітників визначили їхню етнічну належність. Так, на Волині наприкінці XIX ст. у загальній масі найманих робітників за чисельністю перше місце займали українці (майже 40 %), друге – євреї (трохи менше 35 %) [46, с. 154 – 168].

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти таких висновків. По-перше, станове законодавство Російської імперії було слабо розроблене і не давало чітких юридичних визначень усім існуючим категоріям населення. Отже, ми маємо нечіткість і розпливчастість реальної соціальної структури суспільства. По-друге, станова структура населення регіону зазнала у XIX ст. значних змін. Спочатку вони були пов'язані з приєднанням Правобережжя до Російської імперії та адаптацією його соціальної структури до реалій російського суспільства, як наслідок фактично був ліквідований шляхетський стан і йому на заміну введений дворянський, відбулися зміни етнічного складу духовенства, міщанства, купецтва за рахунок переселення сюди значної кількості росіян, німців, чехів. По-третє, реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. привели до швидкого розвитку капіталістичних відносин. У регіоні почали руйнуватися станові перегородки, активізувалися процеси класоутворення. Як наслідок, на рубежі XIX–XX ст. на перший план виступає не становий поділ, а поділ за заняттями, способом отримання доходів і заробітку, що яскраво видно з матеріалів першого Всеросійського перепису населення 1897 р. На думку багатьох дослідників, реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. фактично зруйнували становий поділ населення в Російській імперії, хоча де-юре він проіснував до 1917 р., адже самодержавство наперекір об'єктивному ходу подій до кінця підтримувало станову парадигму в російському суспільстві за допомогою законодавчих норм.

Паралельно із трансформацією станової структури населення Правобережжя змінювалося й представництво етносів у різних станах. У першу чергу це стосувалося польської шляхти, яка втратила статус панівного стану, поступившись місцем російським дворянам. Однак зрівняна у правах з останніми заможна шляхетська верхівка, незважаючи на декласацію та утиски у національно-культурній і церковно-релігійній сфері, до кінця XIX ст. і надалі відігравала домінуючу роль у соціально-економічних процесах.

Протекціоністська політика Санкт-Петербургу ввела на територію регіону значну кількість російського населення. Особливо це стосувалося дворянського стану, духовенства, чиновництва, армії, купецтва.

Окрему етносоціальну групу, яка відрізнялася не тільки за національною ознакою, але й за професійною, становили євреї краю. Їхнє життя зосереджувалося переважно у містах і невеликих містечках, що віддзеркалилося на сфері діяльності представників цього етносу – більшість із них віддавала перевагу торгівлі та ремісництву.

Упродовж XIX ст. край активно заселяли німецькі, а згодом чеські переселенці. Їх чисельність у регіоні упродовж XIX ст., незважаючи на мінливу політику російського самодержавства, не тільки не зменшилася, а навіть збільшилася. Більшість із них, як і українці, займалася сільським господарством і тільки незначна частина селилася в містах, займаючись ремеслами та іншими видами господарської діяльності.

Певних змін зазнало й українство. Як і наприкінці XVIII ст., більшість з них залишалася селянами, але після відміни кріпосного права й бурхливого розвитку капіталістичних відносин частина українців перейшла у стан найманих робітників.

Соціальна (станова) структура населення відбилася і на основних видах господарської діяльності етнічних груп краю, що яскраво простежується на прикладі Волині. Так, наприкінці XIX ст. головним виробником матеріальних цінностей у губернії залишалися українці – 74,8% від загальної кількості людей, зайнятих у виробництві (землеробство, промисловість, промисли і ремесла). Реалізацією їхніх виробів та інших товарів в основному займалися євреї (89,2% зайнятих у торгівлі). В управлінні губернією головна роль належала росіянам (47,2% чиновників, поліцейських, офіцерів і солдатів). Росіяни також відігравали головну роль й у формуванні світогляду населення Волині (42,1% священнослужителів). Проблему освіти, культури, медичного обслуговування населення в більшій мірі, ніж представники інших національних груп губернії, опікувалися євреї (45,2% вчителів, медичних, наукових працівників, представників мистецтва). Схожі пропорції були характерними і для Київщини й Поділля [59, с. 180].

Усе це свідчить про підневільне становище Правобережжя України. Для корінного населення краю (українців) російська

колоніальна адміністрація «милоливо» визначила фізичну працю й виробництво матеріальних цінностей. Усі ж інші питання вирішувалися представниками інших етносів і, в першу чергу, російського. Зрозуміло, що при цьому інтереси українців дуже рідко враховувалися, що особливо характерно було для культури й освіти.

1. Риттих А. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / А. Риттих. – СПб., 1863.
2. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 133 – 149.
3. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – [б. м. и г.].
- Рубакин Н. А. Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы / Н. А. Рубакин. – СПб., 1912.
4. Нифонтов А. С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. / А. С. Нифонтов // Исторические записки. – 1955. – Т. 54. – С. 239–250.
5. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800–1861 гг. / С. И. Сметанин // Исторические записки. – М., 1978. – Т. 102. С. 153–182.
6. Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С. 312 – 340.
7. Карелин А. П. Дворянство в пореформенной России (1861 – 1904 гг.) / А. П. Карелин. – М., 1978.
8. Ерошкин Н. П. Крепостное самодержавие и его политические институты / Ерошкин Н. П. – М., 1981.
9. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / М. Н. Лещенко. – К., 1970.
10. Лось Ф. Робітничий клас України в 1907 – 1913 роках / Ф. Лось. – К., 1962.
11. Наулко В. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения / В. Наулко. – М., 1964.
12. Макаруч С. Етносоціальне розвитиє и національніє отношенія на западноукраїнських землях в период імперіалізму / С. Макаруч. – Львов, 1983.
13. Життя етносу: соціокультурні процеси. – К., 1997.
14. Етносоціальні трансформації в Україні / Відп. ред. Б. В. Попов. – К., 2003. – 308 с.
15. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. – К., 2005.
16. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861 – 1914 pp.: Автореф. дис...к.іст.н. / В. В. Малий. – Чернівці, 1997. – 16 с.

17. Івангородський К. В. Етносоціальні процеси в південних староствах Київського воєводства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): Автореф. дис...к.іст.н. / К. В. Івангородський. – Черкаси, 2004. – 22 с.
18. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861 – 1914 рр. / В. В. Малий. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 208 с.
19. Грушевський М. Студії з економічної історії України / М. Грушевський. – К., 1917.
20. Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав / В. Кабузан. – М., 1992.
21. Брук С. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. / С. Брук, В. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5.
22. Романцов В. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття) / В. Романцов. – К., 1998.
23. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М., 2004.
24. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863) / В. Шульгин. – К., 1864.
25. Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини / О. Куриленко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. XVI.
26. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України / І. О. Гуржій. – К., 1958.
27. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / Л. Личков // Киевская старина. – 1905. – Т. XC. – С. 315 – 362.
28. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993.
29. Грасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. Грасименко. – К., 1959.
30. Лисенко С. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква., 2002.
31. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловійова. – Київ, 1998.
32. Кузема О. Л. Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [Електронний ресурс] / О. Л. Кузема. – Режим доступу: [www. VuzLib.com](http://www.VuzLib.com).
33. Бондарчук Г. Формування органів державного управління в Подільській губернії наприкінці XVIII ст. / Г. Бондарчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5).
34. Полное собрание законов Российской империи. – Втор.собр. – Т.VI. – 1831. – Отд.первое. – СПб., 1832.
35. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К., 1996.
36. Городские поселения в Российской империи. Том 1 – СПб., 1861.

37. Городские поселения в Российской империи. Том 2 – СПб., 1863.
38. Городские поселения в Российской империи. Том 4 – СПб., 1864.
39. Полное собрание законов Российской империи. Перв. собр. – Т. XXIX. – 1806 – 1807. – СПб., 1830.
40. Самарцев І. Євреї в Україні / І. Самарцев // Віче. – 1993. – № 11.
41. Центральний державний архів України у м. Києві. – Ф. 1423, оп. 1, спр. 16.
42. Там само. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1441.
43. Там само. – Оп. 3566, спр. 32.
44. Там само. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1853.
45. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII: Волынская губерния. – СПб, 1904.
46. Субботин А. В черте еврейской оседлости: Отрывки из экономического исследования в западной и юго-западной России за лето 1887 г. / А. Субботин. – СПб., 1888. Вып. 1–2.
47. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I / А. Забелин. – К., 1887.
48. Історія державної служби в Україні / Керівник авторського колективу С.В. Кульчицький. – Т. 1. – К., 2009.
49. Воронін А. Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губерніях 1871 р. / А. Воронін. – К., 1942.
50. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. – Харьков, 1922.
51. Поліщук Ю. М. Перепис 1897 року на Волині / Ю. М. Поліщук // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 7. – К., 1998.
52. Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6.
53. Соловійова Т. М. Терещенки – представники української еліти / Т. М. Соловійова, О. В. Ткаченко // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 7. – К., 1998.
54. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковноисторическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. Теодорович. – Т. II. – Почаев, 1903.
55. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні / І. О. Гуржій. – К., 1962.
56. Економічний розвиток Великої України (1861 – 1900) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua
57. Свод законов Российской империи. Т. IX. Законы о состояниях. – СПб., 1857. – 572 с.
58. Поліщук Юрій. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) / Юрій Поліщук. – К., 2012. – 492 с.